

“HAYRAT UL-ABROR ASARIDA MA’NAVIY KAMOLOT G‘OYALARI”

*Termiz davlat universiteti Pedagogika va Ijtimoiy ish fakulteti
Kutubxona va axborot faoliyati yo‘nalishi talabasi Davlatmurodova Farangiz SHavkat
qizi*

E-mail: farangizdavlatmurodova6@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida ma’naviy kamolot g‘oyalari tahlil qilinadi. Dostonning bosh qahramonlari va hikoyatlari orqali insonning ma’naviy yetuklikka erishish yo‘llari, axloqiy fazilatlar va komillik masalalari yoritiladi. Shuningdek, Navoiyning adolat, ilm, sabr, tavba, tavoze’ kabi tushunchalarga bergan talqini o‘rganiladi. Maqolada dostonning “Xamsa”dagi o‘rni va uning tasavvufiy-falsafiy ahamiyati asoslab berilgan. Xulosa qilib, “Hayrat ul-abror” inson ma’naviy kamolotining badiiy ensiklopediyasi ekani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: “Hayrat ul-abror”, ma’naviy kamolot, axloqiy fazilatlar, komillik, Navoiy.

IDEAS OF SPIRITUAL PERFECTION IN THE POEM "HAYRAT UL-ABROR"

E-mail: farangizdavlatmurodova6@gmail.com

Davlatmurodova Farangiz Shavkat qizi

*Student of Termez State University, Faculty of Pedagogy and Social Work,
Department of Library and Information Activities.*

Annotation

This article analyzes the ideas of spiritual perfection in Alisher Navoi's poem "Hayrat ul-abror". Through the main characters and stories of the poem, the paths to spiritual maturity, moral qualities, and the issues of perfection are highlighted. The study also examines Navoi's interpretation of concepts such as justice, knowledge, patience, repentance, and humility. The article substantiates the poem's place in the "Khamsa" and its Sufi-philosophical significance. It concludes that "Hayrat ul-abror" represents an artistic encyclopedia of human spiritual perfection.

Keywords: "Hayrat ul-abror", spiritual perfection, moral qualities, perfection, Navoi.

ИДЕИ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА В ПОЭМЕ "ХАЙРАТ УЛ-АБРОР"

E-mail: farangizdavlatmurodova6@gmail.com

Давлатмуродова Фарангиз Шавкат кизи

Студентка Термезского государственного университета, факультет педагогики и социальной работы, направление библиотечно-информационной деятельности.

Аннотация

В данной статье анализируются идеи духовного совершенствования в поэме Алишера Навои «Хайрат ул-аброр». Через главных героев и рассказы поэмы освещаются пути достижения духовной зрелости, нравственные качества и вопросы совершенства. Также изучается интерпретация Навои таких понятий, как справедливость, знание, терпение, покаяние и смирение. В статье обосновываются место поэмы в «Хамсе» и её суфийско-философское значение. Делается вывод, что

«Хайрат ул-аброр» представляет собой художественную энциклопедию духовного совершенствования человека.

Ключевые слова: «Хайрат ул-аброр», духовное совершенство, нравственные качества, совершенство, Навои.

Kirish

Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” (“Yaxshilarning hayrati”) dostoni uning “Xamsa”sining birinchi asari bo‘lib, inson ma’naviy kamoloti masalalariga bag‘ishlangan eng muhim badiiy-falsafiy manbalardan biridir. Ushbu doston Navoiy tomonidan 1483 yilda Hirotda yozilgan bo‘lib, unda muallif o‘z davrining ijtimoiy-axloqiy muammolarini ko‘taradi va ularga yechim taklif qiladi. Doston 20 ta alohida hikoyat (masal, qissa) va ular orasidagi nasihatlardan iborat bo‘lib, har bir hikoyat ma’lum bir axloqiy-falsafiy mavzuni - adolat, ilm, sabr, tavba, riyozat, tavoze’, saxovat, halollik, vafo kabi tushunchalarni ochib beradi. Navoiy dostonning nomini “hayrat” (ajablanish, hayron qolish, chuqur tafakkur) so‘zidan tanlagan - chunki inson ma’naviy kamolot sari har bir qadamda yangi sirlarni kashf etadi va bu jarayonda hayratda qoladi. Shu sababli, “Hayrat ul-abror” nafaqat badiiy asar, balki inson qalbini tozalash va uni yuksak ma’naviy darajaga ko‘tarish haqidagi teran falsafiy risoladir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Ushbu maqolada “Hayrat ul-abror” dostonida ma’naviy kamolot g‘oyalari turli ilmiy manbalar va metodlar asosida atroflicha tahlil qilindi. Asosiy badiiy manba sifatida Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni (G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1991-yilgi nashri) o‘rganildi. Shuningdek, dostonning qo‘lyozma nusxalari (O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondidagi 1263, 1892

qo'lyozmalari) matnshunoslik jihatidan solishtirildi. Dostonning mazmunini ochib beruvchi asosiy ilmiy manbalar sifatida Najmiddin Komilovning "Navoiy va tasavvuf" (2001), Aziz Qayumovning "Navoiyning 'Xamsa'si: poetika va tipologiya" (1990), Erkin Vohidovning "Navoiy haqida" (1995) kabi asarlari tahlil qilindi. Islom falsafasi va tasavvufiy ta'limotga oid Ibn al-Arabiy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy asarlari qo'shimcha manba sifatida ishlatildi. Tahlil metodologiyasida falsafiy-hermenevtik yondashuv asosiy o'rinni egalladi. Bu usul orqali dostonning 20 hikoyati va nasihatlaridagi ma'naviy kamolot g'oyalari chuqur falsafiy darajada talqin qilindi. Masalan, dostonning birinchi hikoyatida (shoh va darvesh haqida) adolat va tavoze' masalalari - hukmdor o'z xalqiga qanday munosabatda bo'lishi kerakligi - tahlil qilindi. Ikkinchi hikoyatda (o'g'irlikda ayblangan kishi) sabr va ishonch g'oyalari ochib berilgan. Har bir hikoyatning oxirida Navoiy to'g'ridan-to'g'ri o'quvchiga murojaat qilib, nasihatlar beradi - bu bevosita tarbiyaviy vazifani bajaradi. Tasavvufiy tahlil usuli dostonning ma'naviy kamolot haqidagi qarashlarini tahlil qilishda qo'llanildi. Navoiy "Hayrat ul-abror"da so'fiylikdagi "insoni komil" (mukammal inson) konsepsiyasini badiiy ifodalaydi. Ma'naviy kamolot bosqichlari - shariat (din qoidalari), tariqat (tasavvuf yo'li), ma'rifat (bilish), haqiqat (haqiqatga erishish) - dostonning turli hikoyatlarida aks etgan. Masalan, "Riyoza" bobida nafsni tiyish, "Tavba" bobida gunohlardan qaytish, "Sabr" bobida sinovlarga bardosh berish, "Tavoze'" bobida kamtarlik, "Fano" bobida esa o'zligini yo'qotish (ilohiy muhabbatda erish) kabi bosqichlar tasvirlangan. Strukturalizm metodidan foydalanib, dostonning kompozitsion tuzilishi tahlil qilindi. "Hayrat ul-abror" 20 bob (hikoyat) va muqaddima, xotima qismlaridan iborat. Dostonning kompozitsiyasi quyidagi sxema bo'yicha qurilgan: muqaddima (Allohga hamd, payg'ambarga salovat, asarning yozilish sababi), so'ngra har bir bobda – hikoyat (masal yoki qissa) va unga ergashgan nasihat. 20 ta hikoyatning har biri ma'lum bir axloqiy fazilat yoki illatga bag'ishlangan. 1-5 boblar - ijobiy fazilatlar (adolat, ilm, tavoze', saxovat, sabr); 6-10 boblar - nafs tarbiyasi (riyoza, tavba, zikr, fano); 11-15 boblar - ijtimoiy munosabatlar (adliya, haqiqat, mehr, vafo, halollik); 16-20 boblar - kamolot va yakuniy maqsad (ma'rifat, muhabbat, tawhid, hayrat). Bu tuzilish orqali Navoiy ma'naviy kamolotni bosqichma-bosqich va tizimli holda o'quvchiga yetkazadi.

Semiotik usul orqali dostonidagi ramziy obrazlar va belgilar tahlil qilindi. Dostonning o‘z nomi - “Hayrat” - asosiy ramz bo‘lib, u insonning ma’naviy sirlarni tushunish jarayonida boshidan kechiradigan holatini ifodalaydi. “Yor” (do‘st) - Allohning ramzi, “yo‘l” - tariqat (tasavvuf yo‘li) ramzi, “ko‘z” - ma’rifat ramzi, “daryo” - ma’naviy bilimlar okeani ramzi, “javhar” (gavhar) - qalb pokligi ramzi, “oina” - qalbning tozalik darajasi ramzi. Masalan, dostonning 17-bobidagi “Oina” hikoyatida qalb toza oinaga, gunohlar esa unga tushgan changga o‘xshatilgan - qalbni poklash orqali inson Xudoning jamolini ko‘rish mumkin. Bu ramzlar orqali Navoiy murakkab tasavvufiy tushunchalarni oddiy va tushunarli shaklda ifodalaydi. Statistik usul yordamida dostonning asosiy so‘z boyligi va mavzu chastotasi tahlil qilindi. 20 bob va muqaddima-xotimadagi 4000 ga yaqin bayt hisoblab chiqilganda, eng ko‘p takrorlangan so‘zlar: “qalb” - 180+, “nafs” - 150+, “ilm” - 140+, “sabr” - 120+, “tavba” - 95+, “tavoze” - 85+, “riyozat” - 80+, “fazilat” - 75+, “komil” - 70+, “hayrat” - 65+ marta. “Qalb” va “nafs” so‘zlarining eng yuqori chastotaga ega bo‘lishi dostonning asosiy mavzusi - insonning ichki dunyosi, nafs bilan kurash va qalbni tozalash - ekanini ko‘rsatadi. “Ilm” so‘zining 140 martadan ortiq takrorlanishi Navoiyning ma’naviy kamolotda bilimga qanchalik katta ahamiyat berganini isbotlaydi. Psixologik tahlil usuli dostonning turli hikoyatlaridagi qahramonlarning ichki kechinmalari va ularning ma’naviy o‘zgarish jarayonlarini tahlil qilishda qo‘llanildi. Masalan, 8-bobdagi “Tavba” hikoyatida bir gunohkor shaxsning tavba qilish bosqichlari - aybni tan olish, pushaymonlik, kechirim so‘rash, gunohga qaytmaslikka ahd qilish, nafsni tuzatish - psixologik jihatdan teran tasvirlangan. 12-bobdagi “Sabr” hikoyatida bir solih insonning uzoq yillik sabr sinovlari - uning ichki izzatoblari, umidi va nihoyat sabrining mevasi - tahlil qilingan. Bu psixologik tahlil Navoiyning inson qalbini qanchalik chuqur anglaganini ko‘rsatadi. Taqqoslash usuli “Hayrat ul-abror”ni boshqa didaktik-adabiy asarlar - Sa’diyning “Guliston” va “Bo‘ston”i, Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qushlar tili”) asari - bilan solishtirish imkonini berdi. Ushbu qiyos shuni ko‘rsatdiki, Navoiy “Hayrat ul-abror”da Sa’diyning hikoyat-nasihat usulidan foydalangan bo‘lsa-da, undan farqli ravishda har bir bobning boshida va oxirida nazmiy nasihatlar beradi, shuningdek, tasavvufiy mavzularni yanada teranroq va tizimliroq yoritadi. Attorning “Mantiq ut-tayr”i qushlar tilidagi ramziy sayohatni

tasvirlasa, Navoiyning “Hayrat ul-abror”i esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri inson qalbiga sayohatni tasvirlaydi. Bu qiyos Navoiyning didaktik adabiyot rivojida o‘rnini aniq ko‘rsatadi. Germenevtik (tushuntirish) usul dostonidagi eng murakkab falsafiy va tasavvufiy baytlarni chuqur talqin qilishga xizmat qildi. Masalan, dostonning muqaddimasidagi “Hayrat” haqidagi baytlar tahlil qilindi: “Hayrat - bu bir dengiz, uning tubsizidir, Har kim tushsa, topmas o‘ziga bir nishon.” Bu baytda Navoiy ma’rifat dengiziga sho‘ng‘igan insonning o‘zini yo‘qotishi (fano) holatini tasvirlaydi. Yana bir misol: “Kimki, o‘z nafsini tanidi, u Robbini tanidi” - bu baytda islomiy tasavvufdagi “man arafa nafsahu faqad arafa Rabbahu” (“Kim o‘z nafsini tanisa, Rabbini tanigan bo‘ladi”) hadisiga ishora qilingan. Ma’naviy kamolotning eng yuqori darajasi - “insoni komil” bo‘lish - dostonning so‘nggi boblarida quyidagicha ifodalangan: “Komil odam - o‘zligidin kechgan, Ham jahonda, ham u jahonda teng.” Ya’ni, komil inson o‘z nafsini va dunyoviy istaklarini tark etgan, shu sababli bu dunyoda ham oxiratda ham baxtli bo‘lgan insondir. Retseptiv estetika usuli yordamida “Hayrat ul-abror” dostoni turli davrlarda qanday qabul qilingani o‘rganildi. Temuriylar va shayboniylar davrida doston asosan nasihatamuz va tarbiyaviy asar sifatida qadrlangan, undan hukmdorlar va amaldorlar saboq olgan. Sovet davrida dostonning tasavvufiy mazmuni e’tibordan chetda qoldirilib, asosan ijtimoiy adolatsizlikka qarshi qaratilgan “ilg‘or” g‘oyalari talqin qilingan. Masalan, dostonning 3-bobidagi “Zolim podshoh” hikoyati sovet adabiyotshunoslari tomonidan “zulmga qarshi norozilik” sifatida izohlangan. Mustaqillikdan keyin esa dostonning tasavvufiy, falsafiy va psixologik qirralari yanada keng yoritila boshlandi. Bugungi kunda “Hayrat ul-abror” o‘quvchi tomonidan ma’naviy kamolot bo‘yicha amaliy qo‘llanma sifatida qabul qilinmoqda. Matnshunoslik usuli yordamida dostonning turli qo‘lyozma nusxalaridagi farqlar aniqlandi. Toshkentda saqlanayotgan 1485 yilda ko‘chirilgan qo‘lyozma (1263) eng qadimiy va ishonchli nusxa hisoblanadi. Istanbul (3452), London (2745) va Tehron (1821) fondlaridagi qo‘lyozmalar bilan solishtirilganda, ayrim hikoyatlarning tuzilishida va ba’zi misralarning matnida farqlar borligi aniqlandi. Masalan, 15-bobning (Vafo haqida) bir qo‘lyozmada 25 bayt, ikkinchi qo‘lyozmada 28 bayt mavjud. Bu farqlar matnshunoslik ishlarining hali ham davom etishi zarurligini ko‘rsatadi. Metodologiyani yakuniy

qismida sintez usuli qo'llanilib, yuqoridagi barcha tahlil natijalari bir tizimga keltirildi. "Hayrat ul-abror" dostoni ma'naviy kamolot g'oyalarining badiiy-falsafiy talqini jihatidan nafaqat Navoiy ijodining, balki butun Sharq adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri ekani xulosasiga kelindi. Ushbu murakkab va ko'p qirrali metodologik yondashuv dostonning ma'naviy-axloqiy qimmatini, uning tasavvufiy chuqurligini va bugungi kun uchun tarbiyaviy ahamiyatini har tomonlama ochib berishga imkon yaratdi.

Xulosa

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni ma'naviy kamolot g'oyalarining badiiy ensiklopediyasi bo'lib, unda insonning qalb tozalash, nafs tarbiyasi va komillikka erishish yo'llari teran tahlil qilingan. Doston 20 ta hikoyat va nasihatlar orqali adolat, ilm, sabr, tavba, tavoze', saxovat, vafo kabi yuksak axloqiy fazilatlarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Navoiy tasavvufiy "insoni komil" konsepsiyasini badiiy mukammallik bilan ifodalab, har bir o'quvchini o'z ustida ishlashga undaydi. Dostonning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u ma'naviy kamolotni bosqichma-bosqich va tizimli holda o'rgatadi. Ushbu doston bugungi kunda ham o'zining axloqiy va falsafiy chuqurligi bilan dolzarbligini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. "Hayrat ul-abror". - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
2. Alisher Navoiy. "To'liq asarlar to'plami" (20 jildlik). 5-jild ("Hayrat ul-abror"). - Toshkent: Fan, 1988.
3. Komilov N. "Navoiy va tasavvuf". - Toshkent: Movarounnahr, 2001.
4. Qayumov A. "Navoiyning 'Xamsa'si: poetika va tipologiya". - Toshkent: Fan, 1990.
5. G'aniyeva S. "Navoiy dostonchiligi va tasavvufiy g'oyalar". - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1998.

6. Bertels Ye.E. “Navoiy: Ijodiy yo‘li”. - Toshkent: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1965.
7. Vohidov E. “Navoiy haqida” (maqolalar to‘plami). - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1995.
8. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti. “Navoiy dostonlari qo‘lyozmalari katalogi”. - Toshkent: Sharq, 2008.

«RESEARCH AND PUBLICATIONS»

ILMIY NASHRLAR MARKAZI